

LIETUVOS GYVENTOJŲ GYVENIMO GEROVĖS RAIDA IR PERSPEKTYVOS

Ona Gražina Rakauskienė

Atsižvelgiant į europietiškojį ekonomikos modelį, kurį siekia įgyvendinti ir Lietuva, šalis privalo sukurti ir plėtoti konkurencingą ekonomiką, užtikrinančią ir visuomenės gerovę.

Lietuvoje atliekami tyrimai ekonomikos srityje labiau nukreipti į spartaus ekonomikos augimo, makroekonominio stabilumo užtikrinimą, bankininkystės ir verslo plėtrą bei pelno siekimą, o socialinės-ekonominės raidos, gyventojų gyvenimo gerovės ir kokybės tyrimams rinkos ekonomikos tapsmo laikotarpiu buvo skiriamas nepakankamas dėmesys. Gyventojų gyvenimo gerovė nebuvo Lietuvoje prioritetinis tyrimo objektas. Iš dalies tai galima paaiškinti tuo, kad rinkos reformų pradžioje rezultatai šioje srityje buvo kuklūs, gyvenimo gerovės, kokybės klausimai buvo užuomazgos būklės, taigi lyg ir nebuvo apčiuopiamo tyrimo objekto. Tačiau, praėjus beveik dvidešimčiai metų po nepriklausomybės atkūrimo, Lietuvoje surašyta veikianti rinkos ekonomika su visais jai būdingais instituciniais pagrindais, Lietuva tapo ES nare, įstojo į PPO, NATO. Visi šie svarbūs šaliai įvykiai iš esmės pakeitė gyventojų gyvenimo lygį ir kokybę, tad atsirado pagrindas apie tai kalbėti ir nagrinėti šią sritį.

Lietuva iš totalinio prekių deficito šalies virto rinkos ekonomikos prekių gausos šalimi, ėmė didėti gyventojų darbo užmokestis ir pajamos, vartojimas, augo būsto ir ypač privačių namų statyba, pradėjo atsigausti ne tik dideli miestai, bet ir maži miesteliai bei kaimai. Pagal kai kuriuos užimtumo rodiklius Lietuva lenkia ES vidurkį. Visa tai rodo, kad šalis nepriklausomybės metais pasiekė pažangių rezultatų gyventojų gyvenimo gerovės srityje (žinoma, tai dar nereiškia, kad nėra problemų ir sunkumų). Tačiau 2008 m. pasaulį ištiko

globalinė krizė, ir Lietuvai nepavyks išvengti jos neigiamų pasekmių. Bet, kaip rodo pasaulinės ekonomikos ciklinė plėtra, krizės praeina, ir ekonomika vėl įžengia į pakilimo fazę.

Galima teigti, kad **gyventojų gyvenimo gerovė yra pats svarbiausias ir pagrindinis valstybės ekonominės politikos efektyvumo rodiklis**. Todėl tikslinga atsakyti į klausimus, kaip pasikeitė Lietuvos gyventojų gyvenimo gerovė ir kokybė rinkos gyvavimo laikotarpiu, kokie pasiekimai ir kokie didžiausi sunkumai kyla šioje srityje, kokios galimos jų sprendimo kryptys ir atities perspektyvos.

Gyventojų gyvenimo kokybės koncepcija

Rinkos ekonomikos sąlygomis tokioje nuolat besikeičiančioje srityje kaip gyventojų gerovė svarbu išvelgti du aspektus. Viena vertus, – tai socialiniai ir ekonominiai santykiai, kurie susiklosto visos šalies mastu – gyventojų gyvenimo sąlygos, gyvenimo lygis, gyvenimo būdas, gyvenimo kokybė; kita vertus, – tai gyventojų socialinė ir ekonominė padėtis – socialinių grupių, šeimos, lyčių, individo būklė. Šiame labai sudėtingų žmogaus ir visuomenės ekonominio elgesio mokslo tyrimų kontekste svarbią reikšmę turi vartojamos sąvokos, kurios dar nėra tvirtai nusistovėjusios lietuviškoje terminijoje, labai įvairiai, net skirtingai suvokiamos ir užsienyje. Minėtos sąvokos atspindi gyvenimo gerovės aspektus, tačiau ir jos nėra tapačios.

Gyvenimo lygis (angl. *Standard of living*) – tai žmogaus veiklos sąlygų visuma vartojimo srityje, kurią nusako žmonių poreikių išsivystymo laipsnis ir jų patenkinimo būdas. Galima teigti, kad gyvenimo lygis – tai materialinių gėrybių ir paslaugų visuma, kuriomis disponuoja tam tikras žmogus, šeima ar socialinė grupė.

Gyvenimo būdas apibrėžia konkrečias žmonių veiklos formas visose visuomenės gyvenimo srityse – darbo rinkoje, vartojime, žmogaus reprodukcijos, valdymo ir politikos srityse. Gyvenimo būdas – tai specifinė įvairių socialinių grupių įvairių veiklos rūšių (socialinio-ekonominio aktyvumo) ir formų visuma, kuri formuojasi veikiamą kultūros tradicijų, etninės priklausomybės, gyvenimo vietos, kilmės įtakos.

Užsienio šalyse XX a. septintajame dešimtmetyje, bandant nustatyti tradicinių materialinių interesų ir naujai atsiradusių poreikių santykį su ekonomikos galimybėmis, susiformavo gyvenimo kokybės koncepcija.

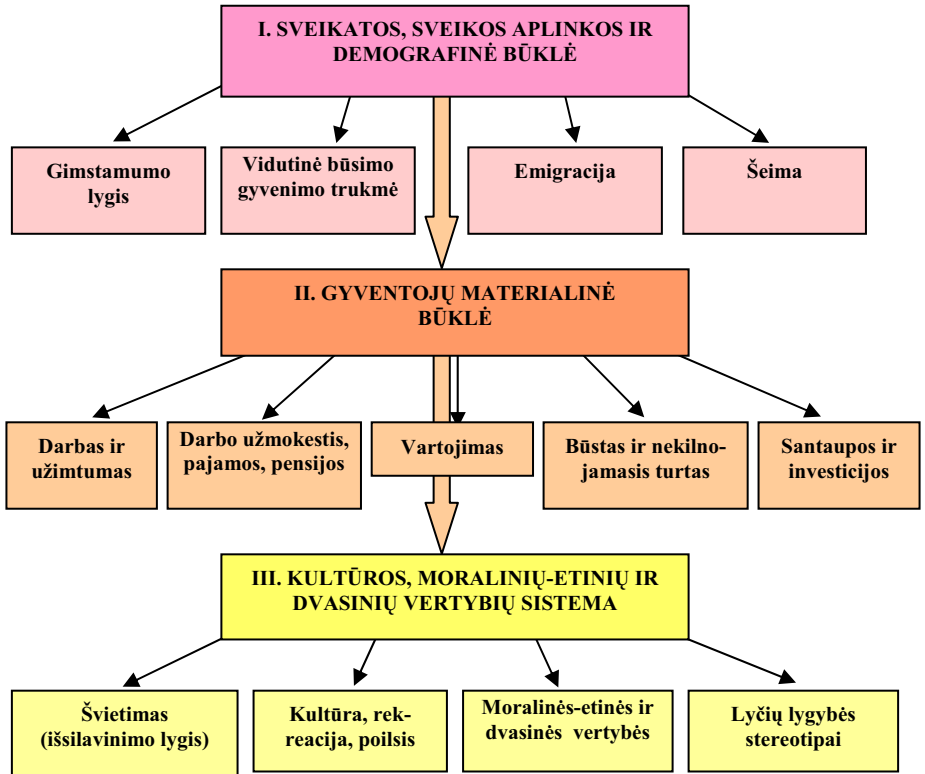
Gyvenimo kokybė (angl. *quality of life* – *QOL*) – tai sąvoka, kuri apibūdina esmines gyventojų gyvenimo sąlygas, apibrėžiančias kiekvieno žmogaus žmogiškojo orumo ir asmenybės laisvės laipsnį. Gyvenimo kokybė nėra tapati gyvenimo lygiui, nes įvairūs pajamų ir vartojimo rodikliai sudaro tik vieną iš daugelio gyvenimo kokybės aspektų. Gyvenimo lygis – tai materialinių poreikių patenkinimo laipsnis ir būdas, o gyvenimo kokybė – ne tik ekonominių poreikių patenkinimas, bet ir neekonominių, prie kurių galima priskirti sveikatos būklę, asmens saugumą, kultūrą, švietimo lygį, poreikių patenkinimas Taigi gyvenimo kokybė – kur kas platesnė sąvoka už gyvenimo lygį.

Gyvenimo kokybė – tai ekonomikos, sociologijos ir politologijos sąvoka, apimanti žmogaus dvasinę (emocinę), socialinę ir fizinę gerovę⁸⁷, t. y. aplinkosaugos, darbo sąlygų, socialinio aprūpinimo, visuomeninio transporto, sveikatos apsaugos, profesinio parengimo ir kitus aspektus. Gyvenimo kokybės koncepcija prieštarauja monopolijų viršpelniams ir beatodairiškam kaupimui. Ja grindžiama ir darnaus vystymosi koncepcija. Nors reikia pripažinti, kad šiuo metu nėra vienos visame pasaulyje priimtose gyvenimo kokybės sąvokos.

Remiantis įvairių autorių tyrimais ir bandymais apibrėžti gyvenimo kokybės esmę ir turinį, autorė siūlo apibendrinantį kompleksinį suvokimą.

- **Gyvenimo kokybė – tai sąvoka, kuri atspindi demografinių ir sveikatos bei sveikos aplinkos, materialinių, kultūros ir dvasinių poreikių patenkinimo laipsnį, kuris matuojamas makrolygiu (visos šalies mastu) ir mikrolygiu (atskiro žmogaus požiūriu).**
- Pabrėžiame, kad tiriant gyventojų gyvenimo kokybę būtina atsižvelgti į žmogaus poreikį patenkinti savo kūrybinius sugebėjimus, įgyvendinti savo potencialą, išreikšti save.
- Kartu norime pabrėžti mūsų gyvenimo kokybės suvokimą, kuris skiriasi nuo gana paplitusio vartotojiško suvokimo, besiremiančio žmogaus kaip universalaus vartotojo modeliu. **Žmogus yra ne tik prekių ir paslaugų vartotojas, bet ir kūrėjas, ir ne tik tų pačių prekių ir paslaugų, bet ir savo gyvenimo bei savo asmenybės kūrėjas.**
- Siūlome **sistemine gyvenimo kokybės sampratą**. Gyventojų gyvenimo kokybė – tai integruota sąvoka, visapusiškai apibūdinanti sveikatos-ekologinę, ekonominę-materialinę ir dvasinę visuomenės plėtrą (1 pav.).

⁸⁷ Pagal *Wikipedia* enciklopediją.

1 pav. Gyvenimo kokybės sisteminė samprata

Gyvenimo kokybės sąvoka – nepaprastai plati ir visa apimanti, ją sunku apibrėžti ne tik kuriuo nors vienu rodikliu, bet ir rodiklių sistema. Kuo aktyviau vyksta tarptautėjimo (internacionalizacijos) ir globalizacijos procesai, tuo sudėtingesnė darosi ši sąvoka. Kiekvienas asmuo gyvenimo kokybės sąvokai gali suteikti savo prasminį atspalvį, tačiau moksle gyvenimo kokybė – konkrečiais rodikliais išreiškiamą ir matuojamą sąvoką, susijusią su visuomenės gerove konkrečioje šalyje. Siekiant įvertinti gyventojų gyvenimo kokybės būklę, vienas iš pagrindinių uždavinių yra sukurti gyvenimo kokybės rodiklių sistemą.

Atsižvelgiant į pateikiamą gyvenimo kokybės sisteminę sampratą, galima vertinti ir matuoti gyvenimo kokybę, sukuriant ir panaudojant gyvenimo kokybės rodiklių sistemą. Gyvenimo kokybės rodiklių visumą sudaro trys pagrindinės grupės.

Pirmoji gyvenimo kokybės rodiklių grupė apima žmogaus sveikatos ir demografinius rodiklius, – tai vidutinė gyvenimo trukmė, gimstamumo bei mirtingumo lygis, gyventojų reprodukcijos rodikliai (vaikų gimstamumas, jų skaičius), šeimninė padėtis, gyventojų emigracijos mastai. Gali būti ir tokie papildomi indikatoriai kaip sergamumas, neįgalumo rodikliai, šeimos instituto stabilumas, santuokų skaičius ir pan.

Antroji gyvenimo kokybės rodiklių grupė aprėpia gyventojų gyvenimo lygio indikatorius. Vartojimo išteklių kaip gamybos rezultatas – tai vartoti skirtos prekės ir paslaugos, tai gyvenimo gerovės šaltinis, kurį sudaro vartoti skirta BVP dalis. Realaus vartojimo lygis ir struktūra priklauso nuo to, kiek prieinamos yra prekės ir paslaugos įvairioms socialinėms grupėms ir sluoksniams, o tam įtaką daro gyventojų darbo užmokestis ir pajamų lygis, pajamų paskirstymas, taip pat santaupos.

Gyvenimo kokybė kaip žmonių veiklos sritis, siejama su materialinių ir dvasinių poreikių tenkinimu, priklauso nuo šalies ekonomikos išsivystymo lygio ir augimo, kartu ji pati veikia ekonomikos plėtrą, skatindama ekonomiką augti.

Trečiasis aspektas, kuris parodo gyvenimo kokybę, – tai išsilavinimo, kultūros ir moralinių-dvasinių vertybių rodiklių sistema. Kultūra yra viena iš svarbiausių ne tik visuomenės (sociologijos), bet ir ekonomikos sąvokų. Kultūra pasaulyje suvokiama kaip ekonominė samprata. Be kultūros negali būti ir moralės. O bloga moralė lemia ir „blogą“ – neefektyvią ekonomiką. Išsilavinęs, aukštos kultūros, aukšto profesinio lygio žmogus, pirma, disponuoja kokybiškais „neapčiuopiamais“ ištekliais – žiniomis, kompetencija, intelektu, profesionalumu, aukštomis dvasinėmis ir moralinėmis vertybėmis, kurie žinių ekonomikoje vertinami labiau nei materialūs ištekliai; antra, toks žmogus sukuria ir aukštos kokybės produktą (pvz., inovacijas), užtikrina didesnę darbo našumą, sukuria didesnę indėlį į BVP ir aukštesnę gyvenimo kokybę.

Visuomenės kultūra apima dviejų rūšių aspektus – nematerialius, tokius kaip įsitikinimai, idėjos bei vertybės, kurie sudaro kultūros turinį; ir materialius – t. y. objektus ar technologijas, kurie įkūnija šį kultūros turinį.⁸⁸ Visų kultūrų pagrindą sudaro idėjos, apibrėžiančios, kas visuomenei svarbu, vertinga, pageidautina. Šios idėjos – tai ir yra vertybės, kurios suteikia prasmę bei kryptį žmonėms: kaip gyventi, kur yra gyvenimo prasmė. Šį trečiąjį gyvenimo kokybės aspektą ypač sunku išreikšti kiekybiniais rodikliais, tačiau, pasiremiant materialiuoju kultūros aspektu, iš dalies galima.

Nagrinėjant gyventojų gyvenimo kokybę, negalima ignoruoti ir tokio svarbaus veiksnio kaip **lyčių lygybė**. Pastaruoju metu Europos Sąjungos šalyse lyčių lygybei skiriamas didelis dėmesys, ji pripažįstama kaip viena efektyviausiai gyventojų gyvenimo kokybę kelianti, kuri leidžia geriau patenkinti specifinių visuomenės grupių poreikius, pagerinti jų gyvenimo kokybę. Lyčių aspekto integravimas ir lyčių lygybės įgyvendinimo priemonės – tai nauji metodai, inovacinės socialinės technologijos, plačiai naudojamos pasaulyje ir Europos Sąjungoje gyvenimo gerovei kelti, kurios aktyviai taikomos ir Lietuvoje. Šiandien požiūris į lyčių problemas tampa atskiros žmogaus ir visos šalies gerovės, kultūros ir civilizacijos rodikliu.

Vienu iš integruotų gyvenimo kokybės rodiklių laikomas **žmogaus raidos indeksas** (*angl. HDI – Human Development Index*), taikomas Jungtinių Tautų nuo 1990 m. Jo sudėtinės dalys yra: gyventojų vidutinė būsimo gyvenimo trukmė, kuri apibūdina sveikatos būklę; išsilavinimo lygis, apimantis raštingumą ir bendrą mokymosi aprėptį; materialiojo gyvenimo lygis, matuojamas BVP vienam gyventojui pagal perkamosios galios paritetą.

Žmogaus raidos indeksas Lietuvoje 1995 m. buvo 0,796, 2001 m. – 0,803, o 2006 m. jis išaugo iki 0,869. Lietuva įėjo į šalių, pasižyminčių vidutiniu žmogaus socialinės raidos indeksu (2001 m. iš 162 šalių Lietuva užėmė 47-ąją vietą, 2005 m. iš 177 pasaulio šalių užėmė 39-ąją vietą, 2006 ir 2007 m. – 43-ią vietą⁸⁹) (*1 lentelė*).

Pirmoji vieta pasaulyje pagal žmogaus raidos indeksą tenka Islandijai, aukštą vietą užima Norvegija, Kanada, Australija ir kt. Lietuva greta Estijos ir Latvijos pasižymi aukštu žmogaus raidos indeksu. Šis indeksas labiau tinka tarptautiniams palyginimams, tačiau, siekiant tiksliau nustatyti žmogaus plėtros kokybės rodiklius, įvedami papildomi indikatoriai: lyčių socialinės raidos

⁸⁸ Giddens, A. *Sociology*. N. Y., London: W. W. Norton & Company, 2004.

⁸⁹ *Human Development Report 2007/2008*. UNDP, 2008.

indeksas, didesnių galimybių lytims suteikimo matas, skurdo rizikos indeksas ir kt.

1 lentelė. Lietuvos žmogaus raidos indeksas 2006 m., palyginti su kitomis šalimis

Žmogaus raidos indeksas (angl. HDI)	Vidutinė būsimos gyvenimo trukmė (metais)	Raštingumo lygis (proc. nuo vyresnių nei 15 m. gyventojų)	Mokymosi apimtis (proc.)	BVP / 1 gyventojui pagal PGP (\$)
1. Islandija (0,986)	1. Japonija (82,4)	1. Gruzija (100)	1. Australija (114,2)	1. Liuksemburgas (77,089)
41. Slovakija (0,872)	69. Kinija (72,7)	4. Latvija (99,8)	19. Slovėnija (92,8)	45. Antigva ir Barbuda (17,642)
42. Estija (0,871)	70. Antigva ir Barbuda (72,7)	5. Baltarusija (99,7)	20. JAV (92,4)	46. Barbadosas (17,497)
43. Lietuva (0,869)	71. Lietuva (72,7)	6. Lietuva (99,7)	21. Lietuva (92,3)	47. Lietuva (15,739)
44. Latvija (0,863)	73. Mauricijus (72,6)	7. Ukraina (99,7)	22. Italija (91,8)	48. Latvija (15,389)
45. Kroatija (0,862)	73. Kolumbija (72,5)	8. Slovėnija (99,7)	23. Kazachstanas (91,8)	49. Seišeliai (15,105)
179. Siera Leonė (0,329)	179. Svazilandas (40,2)	147. Malis (22,9)	179. Džibutis (25,5)	178. Kongas (2,81)

Šaltinis: Human Development Report, 2008. <http://hdrstats.undp.org/2008>

Lyčių raidos indeksas (angl. GDI – Gender-related Development Index) aprėpia ilgo ir sveiko gyvenimo, prieinamumo prie žinių ir gyvenimo lygio rodiklius lyčių aspektu. Lyčių raidos indeksas matuoja šalies pasiekimus lyčių lygybės srityje. Jis tapatus žmogaus raidos indeksui (HDI), tačiau atsižvelgia į moterų ir vyrų vidutines gyvenimo trukmes, raštingumo ir gyvenimo lygio rodiklius. Lietuvos lyčių raidos indeksas 2006 m. buvo 0,868 ir sudarė net 99,9 proc. nuo žmogaus raidos indekso (0,869) įvertinimo (2 lentelė). Iš 157 šalių tik dvi šalys yra aukštesnėje vietoje nei Lietuva, – tai Švedija ir Rumunija. Atsižvelgiant į kitus žmogaus raidos rodiklius lyčių požiūriu, Lietuvai taip pat tenka aukštas reitingas.

2 lentelė. Lyčių raidos indekso ir žmogaus raidos indekso palyginimas lyčių nelygybei matuoti

Lyčių raidos indeksas (GDI), proc. nuo žmogaus raidos indekso (HDI)	Vidutinė būsimo gyvenimo trukmė (moterų proc., plg. su vyrų gyvenimo trukme)	Raštingumo lygis (moterų proc. nuo vyrų, vyresnių nei 15 metų gyventojų)	Gyvenimo lygis (moterų proc. nuo vyrų)
1. Švedija (99,9)	1. Rusija (123,1)	1. Lesotas (122,5)	1. Jungtiniai Arabų Emyratai (120,2)
2. Rumunija (99,9)	4. Kazachstanas (117,8)	17. Argentina (100,1)	9. Islandija (113,4)
3. Lietuva (99,9)	5. Estija (116,9)	18. Estija (100)	10. Urugvajus (112,6)
4. Vanuatu (99,9)	6. Lietuva (116,5)	19. Lietuva (100)	11. Lietuva (111,9)
5. Bahamų Sandrauga (99,9)	7. Latvija (115,9)	20. Kataras (100)	12. Slovėnija (111,9)
6. Kenija (99,9)	8. Tailandas (113,9)	21. Latvija (100)	13. Barbadosas (111,7)
157. Palestina (92,8)	157. Nigerija (96,9)	135. Čadas (31,3)	157. Čadas (60,4)

Šaltinis: Human Development Report, 2008. <http://hdrstats.undp.org/2008>

Didesnių galimybių lytims suteikimo matas (*angl. GEM – Gender Empowerment Measure*) parodo, kaip aktyviai moterys dalyvauja ekonominiame ir politiniame gyvenime. Šis integruotas rodiklis išreiškia tokius parametrus kaip moterų skaičius šalies valdyme, parlamente; moterų pajamų lygis, moterų ekonominė nepriklausomybė. Skirtingai nuo lyčių raidos indekso, galimybių lytims suteikimo matas parodo nelygybę pasirinkimo galimybių srityje. Pagal šį rodiklį (0,614) Lietuva užima 42-ą vietą iš 108 šalių. Jungtinių Tautų pranešimai ateityje bus nukreipti į žmogaus pasirinkimo galimybių matavimą ir jų išplėtimą, kurių turinį sudaro galimybės ilgai ir sveikai gyventi, žinių prieinamumas ir gyvenimo lygio kėlimas. 2010 m. Žmogaus raidos pranešimas atspindės būtent šiuos aspektus.

Dabartiniu metu civilizuoatame pasaulyje pereinama prie konkretesnių gyvenimo kokybės matavimų. Eilės šalių vyriausybės jau matuoja gyvenimo kokybę ir jos kėlimą laiko savo tikslu. Gyvenimo kokybei nustatyti taikomas indeksas, sudarytas iš visumos rodiklių, įvertinančių gyvenamosios, ekonominės, socialinės – kultūrinės, politinės aplinkos, sveikatos apsaugos, švietimo, transporto ir visuomeninio sektoriaus paslaugų, prekių ir paslaugų pasiūlos, gamtinių sąlygų bei rekreacijos aspektus.

Gyvenimo kokybės matavimai buvo atlikti *Economist Intelligence Unit*⁹⁰, kur buvo apskaičiuotas **gyvenimo kokybės indeksas**, naudojant unikalią metodiką, t. y. taikant subjektyvias gyventojų pasitenkinimo gyvenimu apklausas ir siekiant įvairiose šalyse išsiaiškinti veiksnius, lemiančius gyvenimo kokybę. Vermonto universiteto (JAV) mokslininkų grupė sukūrė integruotą gyvenimo kokybės rodiklį, pagal kurį gyvenimo kokybę apibūdina devyni pagrindiniai žmogaus poreikių parametrai. Šis rodiklis yra šių devynių parametrų, kurių kiekvienas vertinimas proporcingai pagal subjektyvią jų svarbą, derinys.

Remiantis įvairiais šaltiniais, 2005 m. gyvenimo kokybės indeksas buvo apskaičiuotas 111 šalių. Rodiklių sudaro šie gyvenimo kokybės veiksniai:

1. **Sveikata:** vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė (metais). (Šaltinis: *US Census Bureau*.)
2. **Šeimos gyvenimas:** skyrybų skaičius (1000 gyventojų), konvertuojamas į indeksą nuo 1 (mažiausias skyrybų skaičius) iki 5 (didžiausias). (Šaltiniai: *JT; Euromonitor*.)
3. **Dalyvavimas bendruomenės gyvenime:** indeksas parenkamas nuo 1, jei šalyje populiarī narystė profesinėse sąjungose, būdingas dažnas bažnyčios lankymas ir pan., arba 0, jei atvirkščiai. (Šaltinis: *World Values Survey*.)
4. **Materialinė gerovė:** BVP vienam asmeniui, prieiga prie švaraus vandens. (Šaltinis: *Economist Intelligence Unit*.)
5. **Politisnis stabilumas ir saugumas.** (Šaltinis: *Economist Intelligence Unit*.)
6. **Klimatas ir geografiija:** platuma, kurioje yra šalis, ns nuo jos priklauso šiltesnis ir šaltesnis klimatas. (Šaltinis: *CIA World Factbook*.)
7. **Darbo saugumas:** nedarbo lygis (%). (Šaltinis: *Economist Intelligence Unit*.)

⁹⁰ Didžiosios Britanijos ekonomikos aktualijų leidinio „The Economist“ tyrimų ir konsultacijų padalinys, įkurtas 1946 m.

8. **Politinė laisvė:** vidutinis politinių ir pilietinių laisvių indeksas. Skalė svyruoja nuo 1 (visiškai laisva) iki 7 (nelaisva). (Šaltinis: *"Freedom House"*.)
9. **Lyčių lygybė:** vertinamas moterų ir vyrų vidutinio darbo užmokesčio santykis. (Šaltinis: *JTVP Žmogaus socialinės raidos ataskaita*.)

Pagal šią gyvenimo kokybės matavimo metodologiją Lietuva užėmė 63 vietą iš 111 šalių ir aplenkė Latviją (66) bei Estiją (68). Pirmosios trys vietos tenka Airijai, Šveicarijai ir Norvegijai, paskutinė – Zimbabvei.

Tarptautinė konsultacijų bendrovė *Mercer Human Research*, kuris laikas atliekanti gyvenimo kokybės matavimus, nustatė, kad 2006 m. pagal 39 kriterijus tarp Europos Sąjungos šalių Lietuva buvo 19 vietoje. Lietuvos gyvenimo kokybė buvo aukštesnė, palyginti su mūsų kaimynais Lenkija (20), Estija (21) ir Latvija (23).

Taigi tarptautiniai gyvenimo kokybės palyginimai rodo, kad **Lietuvai teko gana aukštas reitingas tarp pasaulio šalių – Lietuva įėjo į pirmąjį šalių trečdalį pagal žmogaus raidos indeksą. Mūsų šalis išsiskyrė ypač aukštu gyventojų raštingumo lygiu, mokymosi aprėptimi ir puikiu lyčių raidos indeksu.** Tačiau pagal išsamesnį gyvenimo kokybės apibūdinimą – gyvenimo kokybės indeksą Lietuva kol kas dar atsiduria žemiau vidutinio lygio.

Gyventojų gyvenimo kokybės koncepcija ir sisteminė samprata (o tai reiškia – galimybė įvertinti šį sudėtingą reiškinį ir pagrįstai analizuoti) leidžia numatyti ateities veiksmingą programą, kuri būtų nukreipta nugalėti negatyvias tendencijas ir pozityviai transformuoti šalies gyventojų kokybės turinį.

Lietuvos gyventojų materialinė gerovė

Bendrosios tendencijos. Kaip rodo gyvenimo kokybę apibūdinančių pagrindinių rodiklių pokyčiai 2000–2008 m., Lietuva, tapusi ES nare, pasiekė neblogų rezultatų: sparčiai augo BVP, užimtumas atitiko Lisabonos strategijos reikalavimus, didėjo darbo užmokestis, gyventojų pajamos ir santaupos, dėl priimtinių palūkanų normų didėjo paskolų apimtis, išpūdingai augo vartojimas, apsirūpinimas būstu, transporto priemonėmis, asmeniniais kompiuteriais. Tačiau dėl 2008 m. įvykusios globalinės krizės palankios gyvenimo kokybės rodiklių tendencijos „lūžo“ – šalyje atsirado didėjančio nedarbo, darbo užmokesčio ir gyventojų pajamų mažėjimo, kartu ir vartojimo lygio kritimo grėsmė, o tai neišvengiamai atsilies 2009–2010 m. vartojimo lygiui.

Neigiamą įtaką gyventojų gyvenimo kokybei Lietuvoje turėjo: blogėjančios demografiniai rodikliai ir didėjantys emigracijos mastai; blogėjančios sveikatos rodikliai; hipertrofuoto vartotojiško elgesio modeliai ir kultūros, moralinių, etinių bei dvasinių vertybių nuosmukis.

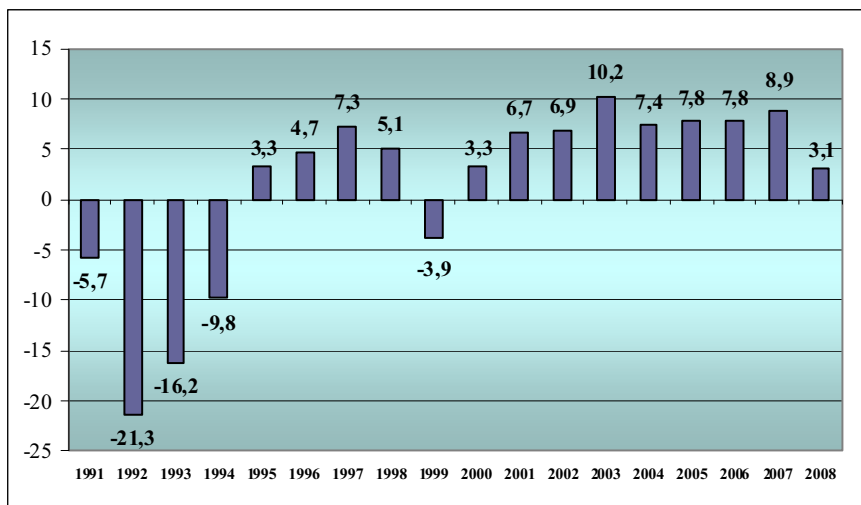
Gyventojų turtėjimas (augančios pajamos ir vartojimas) dar nereiškia gyvenimo kokybės kilimo. Galima teigti, kad vyksta netgi priešingi procesai: **materialinė gerovė auga kaip tik gyvenimo kokybės sąskaita** – dėl didžiulių žmogaus pastangų, dirbant konkurencijos sąlygomis, dažnai net keliose darbovietėse (tai dar draudžia mūsų įstatymai) ir dirbant viršvalandžius sveikatos sąskaita. Viena vertus, didžiulės darbo pastangos dar sparčiai augti turinčioje mūsų šalyje dažnai yra būtinybė, vienintelė sąlyga užsidirbti ir oriai gyventi. Tačiau, kita vertus, kai materialinė gerovė, turtas ir pinigai tampa vieninteliu tikslu, nustelbiančiu asmenybės tobulėjimą, šeimos, žmogiškąsias vertybes, kai didžiulė verslo energija yra nukreipta vien tik į pelno siekimą, o ne į socialiai atsakingą verslą, – visa tai ardo žmogaus asmenybę ir dėl to neišvengiamai veikia ir visos šalies ekonomiką. Neigiamos demografinių rodiklių tendencijos irgi yra nekokybiško gyvenimo pasekmė. Stebėtina, kad Lietuvoje, priešingai nei įprasta daugelyje pasaulio valstybių, gyvenimo trukmė mažėja sparčiai augant ekonominei gerovei.

Bendrasis vidaus produktas. Bendrasis vidaus produktas, kaip vienas pagrindinių makroekonominių rodiklių, apibūdina šalies ekonominio gerovės lygį ir leidžia įvertinti ekonominės politikos veiksmingumą.

Pereinamuoju į rinkos ekonomiką laikotarpiu Lietuvoje, 1990–1996 m. staigus BVP sumažėjimas siekė net 44 proc. Lietuvos ūkis ėmė atsigausti nuo 1995 m. ir po 1999 m. Rusijos ekonominės krizės sukulto nuosmukio toliau stabiliai augo (2 pav.). Prieš įstodama į ES Lietuva buvo viena iš sparčiausiai besivystančių valstybių Europoje ir pasaulyje (2003 m. BVP augimo tempas siekė 10,2 proc.). BVP augimas gerokai sulėtėjo tik 2008 m. pabaigoje dėl pasaulinės ekonomikos krizės įtakos: pagal statistinius duomenis ir ekonometrišnius modelius įvertintas BVP siekė 111,4 mlrd. litų ir, palyginti su 2007 m., padidėjo 3,1 proc. 2008 m. vienam šalies gyventojui teko 33,2 tūkst. Lt BVP. Palyginti su ES šalimis, Lietuva pagal šį rodiklį lenkia tik Latviją, Lenkiją, Rumuniją ir Bulgariją.

Lietuvos integracija į ES išplėtė realizacijos rinkas ir sudarė prielaidas užsienio prekybai pagyvėti, užsienio investicijoms augti, o tai padėjo sumažinti Lietuvos ekonominį ir socialinį atsilikimą nuo labiausiai išsivysčiusių Europos

valstybių, tačiau kartu stipri konkurencija ES rinkoje neigiamai veikia kai kurių rūšių tradicinę gamybą ir sukelia kai kuriuos nepageidautinus socialinius reiškinius.

Šaltinis: Statistikos departamentas prie LR Vyriausybės.

2 pav. BVP augimo tempai (pokytis, palyginti su praėjusiais metais, proc.; 2000 m. = 100)

BVP vienam mūsų šalies gyventojui, perskaičiuotas pagal perkamosios galios paritetą (PGP), prieš stojant Lietuvai į ES tesudarė trečdalį ES vidurkio. Pastaruoju metu rodikliai gerokai ūgtelėjo teigiama linkme, ir šis rodiklis Lietuvoje pasiekė jau 60 proc. ES vidurkio, tačiau palyginimo su kitomis valstybėmis ataskaita teigia, kad Lietuva vis dar smarkiai atsilieka nuo ES šalių narių pagal BVP, tenkantį vienam gyventojui, vertinant pagal perkamosios galios standartus, ir lenkia tik Bulgariją, Rumuniją, Lenkiją, Latviją, Turkiją ir Kroatiją.

Užsienio ekspertų nuomone, naujosios ES narės tuo pat metu siekia dviejų gana priešingų dalykų – gyvenimo lygiu prilygti Vakarų kaimynėms ir atitikti eurui įsivesti būtinus reikalavimus. Lietuva, kaip ir kitos Baltijos šalys, vis dar yra vidutinio Vakarų gyvenimo lygio pusiaukelėje.

Tačiau ekonomikos augimo, išreikšto BVP, negalima sutapatinti su tolygiu gyvenimo kokybės gerėjimu. Siekiant pereiti į naująjį darnios ekonomikos etapą, prekių ir paslaugų kūrimas turėtų būti skirtas visuomenės gerovei užtikrinti, o ne nuolat pinigų kiekiui didinti. Todėl vertinant gyvenimo kokybę greta ekonominių bei finansinių rodiklių reikšmingas vaidmuo tenka ir socialiniams, ekologiniams, darnios ekonominės gerovės indeksams, nukreiptiems į sveikatos, gamtos ir sveikos aplinkos išsaugojimą, švarią gamybą, atsinaujinančių energijos šaltinių pramonę, ekologinę žemdirbystę.

Gyventojų darbo užmokestis, pajamos, santaupos ir paskolos

Pastaruosiais metais nuolat didėjant užimtumui (užimtumo lygis Lietuvoje nuosekliai didėjo – nuo 57,5 proc. 2001 m. iki 65,0 proc. 2008 m.) ir mažėjant nedarbui (aukščiausias nedarbo lygis atkūrus nepriklausomybę buvo užfiksuotas 2001 m. – 17,4 proc., o žemiausias – 2007 m. – 4,3 proc.) sparčiai augo ir **darbo užmokestis** – pagrindinis gyventojų pajamų šaltinis. Vidutinis mėnesinis darbo užmokestis 2000–2008 m. išaugo beveik 3 kartus ir 2008 m. siekė 2174 Lt. Ypač aukšti darbo užmokesčio didėjimo tempai buvo įstojus į ES ir siekė 17–20 proc. į metus.

Kaip rodo Lietuvos **gyventojų pajamų pokyčiai**, atkūrus nepriklausomybę pajamos nuosekliai augo ir disponuojamosios pajamos vienam asmeniui 2000–2008 m. padidėjo daugiau kaip du kartus – iki 987 Lt per mėnesį (3 lentelė). Vidutinės miestiečių disponuojamosios pajamos 2008 m. buvo 1074 litai vienam namų ūkio nariui per mėnesį, kaimo gyventojų – 811 litų. Didžiausi pajamų augimo tempai buvo 2007 metais: palyginti su praėjusiais metais, gyventojų disponuojamosios pajamos padidėjo 26,2 procento.

Tačiau gyventojų pajamų struktūra pagal šaltinius atspindi neigiamą darbo rinkos ir demografinę situaciją šalyje: dėl padėties darbo rinkoje dalis žmonių ėmė gyventi iš socialinių pašalpų (5 proc. gyventojų gyvena iš socialinių išmokų, iš kurių didesnė dalis – kaime), beveik trečdalis namų ūkių (27,2 proc.) pagrindinis pajamų šaltinis – senatvės pensijos (kaime šis procentas – net 36,2 proc.), kurios vis dar gerokai atsilieka nuo vidutinio ES pensijų lygio, netgi 7 proc. vieno suaugusio asmens su vaikais namų ūkių gyvena iš pajamų, reguliariai gaunamų iš kitų ūkių – dažniausiai alimentų.

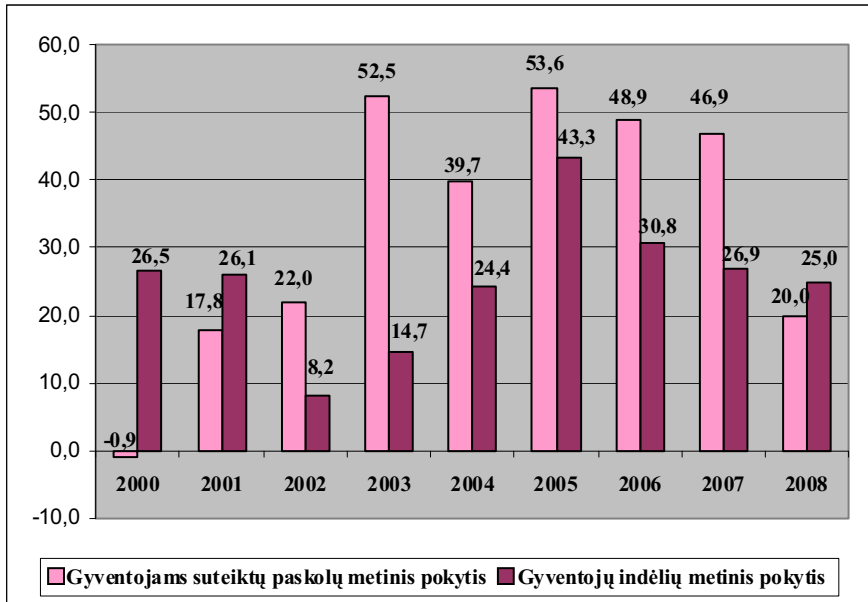
3 lentelė. Gyventojų darbo užmokestis ir pajamos

Metai	Vidutinis mėnesinis darbo užmokestis (Lt)	Vidutinio mėnesinio darbo užmokesčio pokytis (proc.)	Pajamos (1 namų ūkio nariui vidutiniškai per mėn., Lt)	Pajamų 1 namų ūkio nariui pokytis (proc.)
2000	980,8	0,5	415,4	-
2001	982,3	1,2	409,9	-1,3
2002	1013,9	3,2	422,0	3,0
2003	1072,6	5,8	457,6	8,4
2004	1149,3	7,2	495,8	8,3
2005	1276,2	11,0	579,7	16,9
2006	1495,7	17,2	680,8	17,4
2007	1802,4	20,5	859,3	26,2
2008	2174,1	17,1	987,0	14,9

Šaltinis: Statistikos departamentas prie LR Vyriausybės.

Gyventojų indėliai per 2000–2008 m. išaugo net 4,3 karto (3 pav.), o 2008 m., palyginti su 1993 m. – net 43 kartus. Tačiau nagrinėjant suteiktų gyventojams paskolų ir indėlių bankuose pokyčius, matyti, kad nuo 2002 m. gyventojams suteiktų paskolų augimas ėmė smarkiai viršyti indėlių augimą, t. y. tikėtina, jog vartojimas gerokai viršijo uždirbamas pajamas ir kartu vis dar smarkiai augo. Nuo 2001 m. augusios paskolų apimtys pradėjo mažėti tik baigiantis 2008 m. Tokie dideli paskolų augimo tempai atspindėjo ne vien tik palankią skolintis ekonominę situaciją, patrauklias palūkanų normas, bet ir didėjančius vartotojiškus visuomenės poreikius.

Gyventojų gerovės matavimai vartotojiškoje visuomenėje atskleidžia tam tikrus paradoksus – **pasitenkinimas gyvenimu nedidėja tiesiog proporcingai augančioms pajamoms**, t. y. materialinė gerovė dar nedaro žmogaus laimingo. Gyventojų reikmės ir požiūris į jas daugeliu atvejų priklauso ir nuo šalies istorijos, ekonominio išsivystymo, švietimo ir kultūros lygio. Pažymėtina, kad pajamų reikšmė individualiai gerovei skiriasi pagal asmens šeiminių padėčių ar sveikatos būklę – tos pačios pajamos įvairiems asmenims gali reikšti visiškai skirtingą gerovės lygį.

Šaltinis: Lietuvos bankas

3 pav. Gyventojų indėlių ir gyventojams suteiktų paskolų pokyčiai (proc.)

Vartojimas. Komandinė administracinė tarybinių laikų ekonomika buvo pajėgi užtikrinti tik pagrindinius poreikius. Deficito samprata ir sunkumai jį įsigyjant buvo vienas pagrindinių skirtumų nuo Vakarų rinkų ir būtent varkietiškos prekės buvo itin vertinamos. Z. Baumano teigimu, vienas pagrindinių skirtumų tarp komunistinio režimo ir Vakarų vartotojiško kapitalizmo buvo galimybės apsipirkti (*shopping*) stoka. Anot mokslininko, daugumai šiuolaikinės visuomenės narių individuali laisvė pasireiškia kaip vartotojo laisvė su visais jos priimtiniais ir ne visai priimtiniais atributais.⁹¹ Įgyvendinus svajonę laisvai vartoti, pirkimas taip pat pasidarė galimybe parodyti savo perkamąją galią brangių prekių parduotuvėse ar didžiuliuose prekybos centruose.

Šiame kontekste pastaraisiais metais Lietuvoje išpūdingai augo vartojimas: 2000 m. namų ūkių vartojimo išlaidos sudarė 64 proc. BVP, o 2008 m. –

⁹¹ Bauman, Z. Freedom. Milton Keynes: Open University Press, 1988.

jau beveik 67 proc. Vidutinės vartojimo išlaidos vienam šeimos nariui 2008 m., palyginti su 2000 m., padidėjo beveik du kartus ir sudarė 749 Lt per mėnesį.

Gyvenimo lygio pokyčius rodo vartojimo išlaidų struktūra ir vienas iš svarbiausių rodiklių šioje srityje – išlaidos, skirtos maistui. Pagal šį rodiklį galima spręsti apie šalies gyvenimo lygį – kuo mažesnis išlaidų maistui lyginamasis svoris, tuo aukštesnis šalies gyventojų gyvenimo lygis.

Vartojimo srityje Lietuvoje pastebimas akivaizdus proveržis – rinkos reformų pradžioje 1996 m. išlaidos maistui sudarė net 55 proc., o 2007 m. – 33 proc., t. y. 1,7 karto mažiau. Rinkos laikotarpiu ryški tendencija – išlaidų maistui lyginamojo svorio mažėjimas (4 lentelė). Tačiau aukštos plėtros šalyse, pvz., JAV, ES šalyse senbuvėse, ši išlaidų maistui dalis sudaro 15–20 proc.

4 lentelė. Namų ūkių vartojimo išlaidų struktūra (proc.)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008*
Visos vartojimo išlaidos	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Maisto produktai	44,4	42,4	38,4	39,5	38,8	36,6	33,7	33,1	35,0
Alkoholiniai gėrimai	2,3	2,2	2,0	2,3	2,3	2,4	2,5	2,5	2,5
Tabako gaminiai	1,6	1,5	1,6	1,5	1,5	1,4	1,2	1,2	1,1
Drabužiai ir avalynė	6,8	6,5	7,9	7,9	8,2	8,6	8,8	9,2	9,3
Būstas, vanduo, elektra, dujos, kitas kuras	13,5	13,6	13,2	12,7	12,2	12,0	12,0	12,0	12,3
Būsto apstatymas	4,2	5,1	5,3	3,8	4,2	4,5	5,5	5,8	6,2
Sveikatos priežiūra	4,4	4,5	5,3	4,9	5,2	5,1	5,0	4,8	4,5
Transportas	7,6	7,3	7,1	8,6	8,8	8,8	10,3	10,4	11,0
Ryšiai	3,6	4,5	5,0	5,2	5,0	5,0	5,0	4,9	5,2
Poilsis ir kultūra	3,8	4,0	4,9	4,3	4,4	4,7	5,2	5,5	6,2
Švietimas	0,6	0,7	0,6	0,8	0,9	1,2	0,9	0,8	0,7
Viešbučiai, kavinės, restoranai	4,2	4,2	4,3	4,2	4,1	5,0	4,8	5,2	6,0
Įvairios prekės ir paslaugos	3,0	3,5	4,4	4,3	4,4	4,6	4,9	4,7	5,0

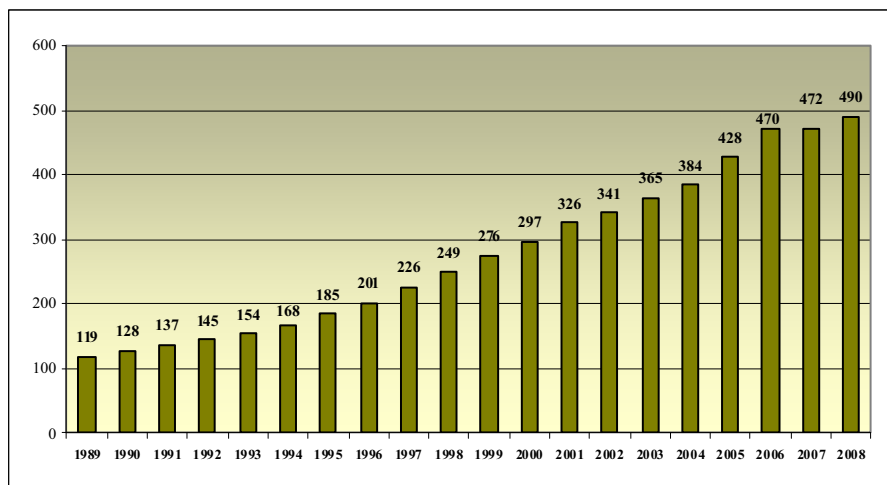
* Negalutiniai duomenys.

Šaltinis: Statistikos departamentas prie LR Vyriausybės.

Taigi Lietuvoje daugiau kaip trečdalis išlaidų maistui (2008 m. – net 35 proc.) liudija apie vis dėlto nelabai aukštą gyvenimo lygį, tai patvirtina ir kiti vartojimo išlaidų rodikliai.

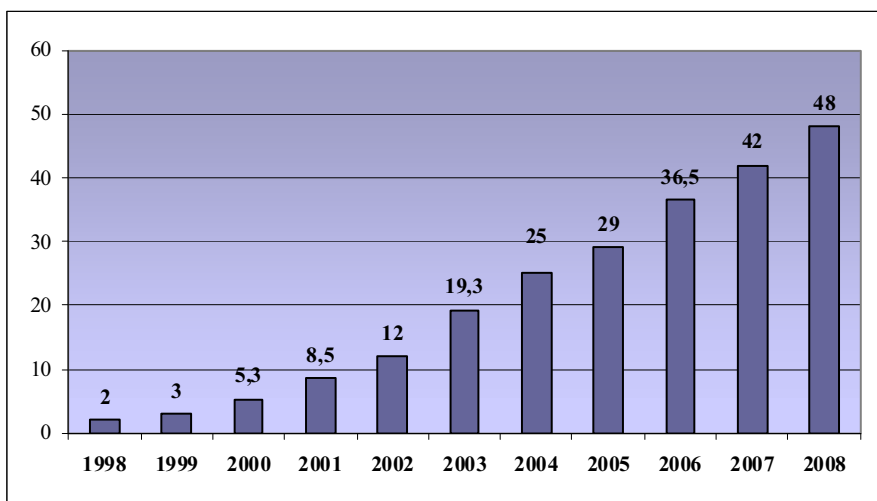
Teigiamai reikia vertinti išlaidų poilsiui ir kultūrai didėjimą: 2000 m. – 3,8 proc., o 2008 m. – 6,2 proc.; drabužiams ir avalynei – atitinkamai 6,8 proc. ir 9,3 proc.; būstui apstatyti – 4,2 proc. ir 6,2 proc., transportui – 7,6 proc. ir 11,0 proc.; komunikacijoms – 3,6 proc. ir 5,2 proc. Tačiau ypač didelė dalis išlaidų tenka būstui išlaikyti (nuoma, elektra, dujos, šildymas, vanduo, komunalinės paslaugos), – nors nuo 2000 m. iki 2008 m. jos šiek tiek ir sumažėjo, deju, sudaro 12,3 proc. ir suduoda stipriausią smūgį Lietuvos gyventojų gyvenimo lygiui.

Lietuva išsiskiria aukštu **apsirūpinimo transporto priemonėmis lygiu**. Individualių automobilių skaičius per visą rinkos ekonomikos laikotarpį nuosekliai augo ir 2008 m. buvo registruota 1,6 mln. individualių lengvųjų automobilių, t. y. tūkstančiui gyventojų teko 490 lengvųjų automobilių (4 pav.). 2005 m. 1 butui teko 1 automobilis, o 2008 m. – 1,5, arba vidutiniškai **1 automobilis 2 gyventojams**. 2007 m. užregistruota 25,7 tūkst. naujų automobilių, t. y. 41 proc. daugiau nei 2006-aisiais, ir daugiausiai Baltijos šalyse.

4 pav. Individualių lengvųjų automobilių skaičius / 1000 gyv.

Pastaruoju metu ypač auge apsirūpinimas informacijos ir ryšių (IRT) priemonėmis: kompiuterių ir interneto paplitimas namų ūkiuose (5 pav.). Namų ūkių tyrimo duomenimis, 2008 m. asmeninius kompiuterius namuose turėjo 48 procentai namų ūkių: mieste – 54, kaime – 34 proc. Internetu namuose 2008 m. naudojami 47 proc. visų namų ūkių. Mieste interneto prieigą namuose turėjo 53 procentai, kaime – kas trečias namų ūkis (33 proc.).

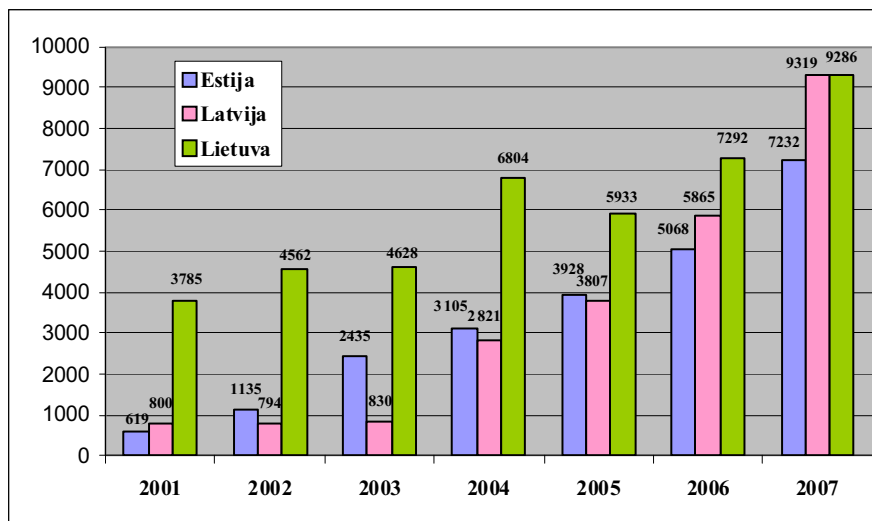
Šaltinis: Statistikos departamentas prie LR Vyriausybės.

5 pav. Namų ūkių apsirūpinimas asmeniniais kompiuteriais (proc.)

Mobiliaisiais telefonais 2008 m. naudojami 88 proc. visų 16–74 metų amžiaus asmenų. Tarp vyresnio amžiaus asmenų mobiliojo ryšio naudotojų gerokai mažiau nei tarp jaunimo. Mobiliaisiais telefonais naudojami 98 procentai 16–24 metų ir 54 procentai 65–74 metų amžiaus asmenų. Mobiliojo ryšio skvarba siekė 2008 m. 147 proc. ir užfiksuota beveik 5 mln. aktyvių SIM atminties kortelių (t. y. vienam gyventojui tenka beveik 1,5 kortelės).

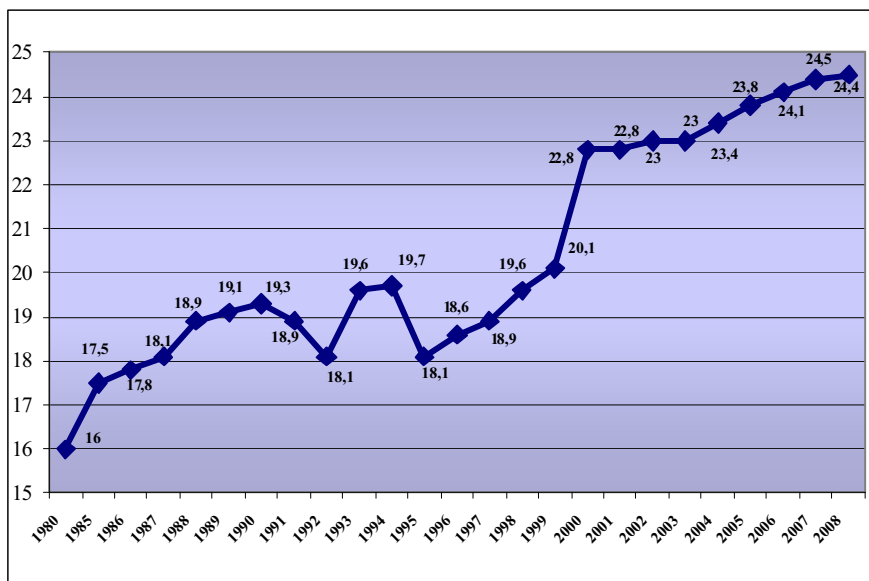
Apsirūpinimas būstu. Vieni svarbiausių gyvenimo kokybės rodiklių – gyvenamojo būsto dydis, apsirūpinimas patogumais būstuose, gyvenamoji aplinka ir jos įtaka gyventojų sveikatai. Pastaruoju metu Lietuvoje gyvenimo kokybės siekis įgyja aiškius europietiškus kontūrus. Todėl ir pagrindine tendencija nekilnojamojo turto rinkoje tampa kainų diferenciacija, paremta būsto bei jo gyvenamosios aplinkos kokybės vertinimu. Visi rinkos dalyviai – tiek pirkėjai, tiek pardavėjai – grįžta prie tradicinių būsto vertinimo aspektų – vietos, gamtinės aplinkos, greito susisiekimo galimybių, pastatams naudojamų architektūros sprendimų ir medžiagų, aplinkos pritaikymo šeimos bei asmeniniam poreikiams ir pan.

Vyksta perėjimas nuo kiekybės prie kokybės. Sparčiai augant Lietuvos ekonomikai, visuomenė išsprendė pačius paprasčiausius savo poreikius, be to, įgijo daug naujos patirties matydama gyvenimo kokybės lygį Europos šalyse. Naujas kokybės suvokimas ir galimybės paskatino daugelį žmonių persikelti iš daugiabučių į naują būstą. Tai patvirtina naujai pastatyto būsto dalies Lietuvos būsto fonde išaugimas iki 10 procentų per paskutinius ketverius metus. Gyvenimo kokybė būsto srityje daugeliui prilygsta laisvei rinktis būstą, leidžiantį gyventi pagal pasirinktą gyvenimo būdą.

6 pav. Pastatyta butų Baltijos šalyse 2001–2007 m.

Vienas iš materialinio gerovės rodiklių yra ir **naujų gyvenamųjų butų** statyba, ji nuo 2001 m. Lietuvoje nuolat augo. Palankios skolinimosi sąlygos ir Lietuvos gyventojų prigimtinis noras susikurti gerovę, apsirūpinant nekilnojamoju turtu, nulėmė didelę naujų butų paklausą. Pagal pastatytų butų skaičių Lietuva pirmauja tarp Baltijos šalių (6 pav.).

Šaltinis: Statistikos departamentas prie LR Vyriausybės.

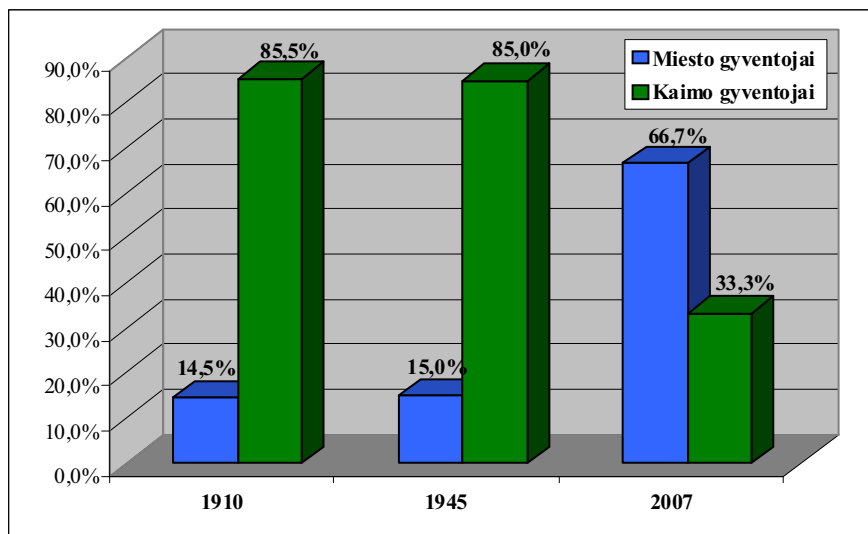
7 pav. Gyvenamasis plotas, tenkantis 1 gyventojui (m²)

Gyvenamosios patalpos, esančios individualiuose namuose, sudarė net 46 proc. 2007 m. pabaigoje gyvenamąjį fondą sudarė 1305,1 tūkst. butų. 1000 gyventojų teko 388 butai. Vidutiniškai vieno buto dydis sudarė 62,1 m², mieste – 58,2, kaime – 70,1 m². Vidutiniškai vienam gyventojui teko 24,4 m² naudingojo ploto, mieste – 23,2 m², kaime – 26,8 m² (7 pav.). Tai palyginti aukšti gyvenimo gerovės rodikliai.

Per pastaruosius 50 metų labai **pasikeitė miesto ir kaimo gyventojų santykis** (8 pav.). Lietuva jau ne kaimo kraštas – du trečdaliai gyventojų

gyvena mieste. Vertinant Lietuvos miestų ir kaimų gyvenimo sąlygas (užimtumą, būsto patogumus, prieinamumą prie išteklių, galimybes įgyti išsilavinimą ir gyventi visavertį kultūrinį gyvenimą), gyventojų kėlimasis į miestus laikomas teigiama tendencija, tačiau tai dar nereiškia, kad turi būti skatinama gyventojų migracija iš kaimo į miestą. Turi būti gerinama gyvenimo kokybė kaime, kad žmogus galėtų jaustis gyvenantis sveikoje, gražioje, patogioje aplinkoje.

Gyventojų materialinės būklės raidos tendencijos rodė pastebimą gyvenimo lygio augimą Lietuvoje. Lietuvos narystė ES sudarė prielaidas teigiamiems gyvenimo gerovės pokyčiams šalyje, tačiau kartu siekimas išlaikyti Mastrichto kriterijus – pažaboti infliaciją ir biudžeto deficitą pagal nustatytus reikalavimus – tam tikra prasme riboja gyvenimo lygio augimo galimybes.

Šaltinis: Lietuvos nekilnojamojo turto plėtros asociacija.

8 pav. Lietuvos gyventojų sudėties pagal gyvenamąją vietą pokyčiai

Lietuvos demografinė būklė ir gyventojų sveikata

Demografinė būklė. Po nepriklausomybės atkūrimo Lietuvoje iš esmės pakito šalies demografinė raida. Nuo praėjusio dešimtmečio pradžios visų demografinių procesų – gimstamumo, mirtingumo, šeimos kūrimo, migracijos – pokyčiai neigiami, kurių pasekmė – gyventojų skaičiaus mažėjimas, depopuliacija, spartus gyventojų senėjimas. Gyventojų skaičius Lietuvoje pradėjo mažėti nuo 1992 m. Lietuvoje 2009 m. pradžioje gyveno 3 346 tūkst. žmonių. Tai 347,7 tūkst. mažiau negu prieš aštuoniolika metų.

Gyventojų skaičius pirmiausia ėmė mažėti dėl emigracijos, nuo 1994 m. – dėl natūralios kaitos, t. y. dėl didesnių mirtingumo negu gimstamumo rodiklių. 1995 m. natūralus gyventojų prieaugis pasiekė kritinę ribą, t. y. gimstamumo rodikliai yra mažesni už būtinus gyventojų reprodukcijos procesui ir ligi šiol mažėja. **Šalyje vyksta sparti depopuliacija, vaikų karta nebepakeičia tėvų kartos.**

Neigiamos pastarųjų metų demografinių rodiklių tendencijos rodo, kad Lietuvos (taip pat ir Europos) **visuomenės senėjimas ateinančiais dešimtmečiais** darys nemažą įtaką ekonomikos augimui ir tik dar labiau padidins gresiančius ekonominius sunkumus. Kita vertus, gyventojų senėjimas suvokiamas kaip teigiamas socialinis pokytis. Ilgesnė gyvenimo trukmė – tai kokybiško ir sveiko gyvenimo rodiklis, vienas svarbiausių bet kurios šalies išsivystymo požymių ir žmonijos laimėjimų.

Lietuvos gyventojų **vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė** 2008 m. yra sutrumpėjusi: vyrų – net 2,7 metų, o moterų – 0,7 metų ir sudaro atitinkamai 64,9 metų ir 77,2 metų. Per pastaruosius penkis dešimtmečius 60 metų ir vyresnių gyventojų dalis tarp bendro gyventojų skaičiaus padidėjo dviem trečdaliais: nuo 12 proc. 1959 m. iki 20 proc. 2003-iaisiais, o vaikų iki 14 metų dalis trečdaliu sumažėjo (nuo 27 iki 18 proc.). Šiuo metu Lietuvoje 60 metų ir vyresnių žmonių yra daugiau negu vaikų. Tačiau Lietuva dar neįeina į pirmąjį demografiškai seniausių pasaulio šalių dvidešimtuką.

Demografinės raidos laikotarpiai, kai gyventojų amžiaus struktūra sparčiai keičiasi (senėja), praktiškai visose gyvenimo srityse reikalauja laiku priimtų ir pagrįstų visuomenės adaptavimo veiksnių. Naujas jauno ir senyvo amžiaus gyventojų santykis visuomenėje verčia peržiūrėti ir pritaikyti prie naujų poreikių galimybes dalyvauti darbo rinkoje, socialines garantijas, socialinės globos paslaugas, poreikius atitinkančias sveikatos apsaugos, ekologijos priemones (aplinką, gyvenviečių infrastruktūrą, susisiekimą ir pan.). Jei valstybė

nereaguoja į pagyvenusių žmonių dalies didėjimą ir jų specialius poreikius, ky-
la pavojus šios grupės gyventojų gerovei.

Lietuva, kaip ir kitos Europos šalys, išgyvena **šeimos kūrimo krizę**. Per pastaruosius 10–15 metų labai pasikeitė Lietuvos šeimos demografinės charakteristikos: santuokų ir tradicinių šeimų skaičius ypač mažėjo 2000–2003 m. Įstojus į Europos Sąjungą santuokų skaičius, tenkantis 1000 gyventojų, vėl ėmė didėti (2008 m. rodiklis – 7,2), nors santuokos vis dar atidedamos vyresniam amžiui. Pastaraisiais metais skyrybų skaičius gana stabilus – 1000 gyventojų tenka apie 3,3 ištuokų, arba 43 ištuokos 100 santuokų (2008 m.). Pagal ištuokų skaičių, tenkanti tūkstančiui gyventojų – 3,1, Lietuva, deja, – viena pirmaujančių Europoje. Gausėja porų, kurios gyvena neįregistravusios santuokos, daugėja nepilnų šeimų, ypač niekada nesituokusių.

Dėl šių pokyčių **gimstamumas pasiekė vieną žemiausių lygių Europoje**. Per 15 metų suminis gimstamumo rodiklis Lietuvoje sumažėjo nuo 2,02 iki 1,3 2008 m. Daugumoje Europos šalių gimstamumas irgi labai žemas (taip pat vidutiniškai 1,3 vaiko 1 moteriai), kas toli gražu nesiekia to gimstamumo (2,1 vaiko vidutiniškai 1 moteriai), kurio reikia tėvų kartai atkurti.

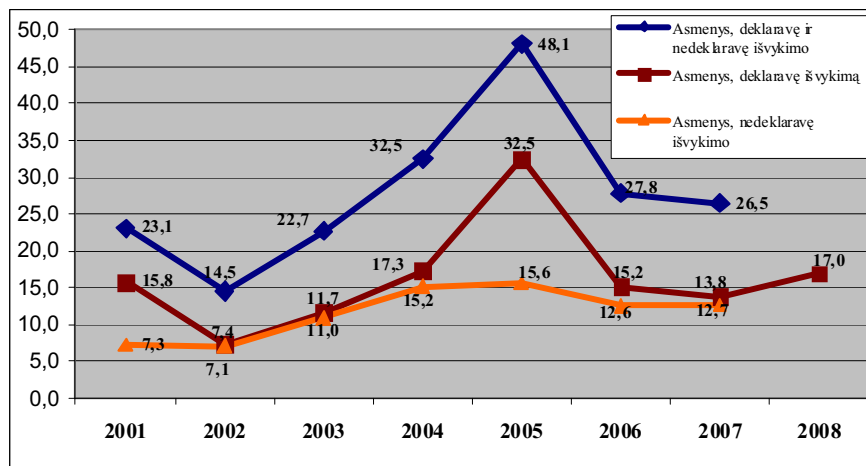
Tyrimai rodo, kad pagrindinės šeimų nekūrimo ar jų atidėjimo vyresniam amžiui **priežastys yra ekonominės**: nepakankamos pajamos, būsto įsigijimo, įsidarbinimo sunkumai, ribotos galimybės suteikti vaikams norimą išsilavinimą. Po nepriklausomybės atkūrimo Lietuvoje prasidėjęs ekonominės sanklodos kitimas, pirmaisiais pertvarkymo metais išgyventas staigus gyvenimo lygio smukimas, nestabilumas ir vykstantys socioekonominių struktūrų ir santykių pokyčiai, rinkos ekonomikos įsigalėjimas, nedarbo atsiradimas ir plitimas, būsto rinkos susikūrimas, aukštos butų statybos ir pirkimo kainos darė ir tebedaro įtaką santuokų ir gimstamumo mažėjimui.⁹²

Tačiau itin svarbus veiksnys – **vertybių sistemos kitimas**. Jaunimui santuoka kaip vertybė menkėja, jauni žmonės vengia įsipareigojimų, jiems vis svarbesnė tampa kiekvieno asmens saviraiška, savęs realizavimas profesinėje veikloje. Tolerancija dėl neregistruotų santuokų plitimo didėja kiekvienoje vis jaunesnėje kartoje.

Emigracija. Viena pagrindinių Lietuvos gyventojų skaičiaus mažėjimo priežasčių – emigracija, kuri, Lietuvai tapus ES nare, dar labiau išaugo. **Pagal**

⁹² Stankūnienė, V. Šeimos transformacijos ir žemo gimstamumo iššūkiai. Lietuvos demografinės raidos iššūkiai. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, 2007.

emigracijos mastus, atsižvelgiant į gyventojų skaičių, Lietuva pirmavo visoje ES. Statistikos departamento duomenimis, 1990–2008 m. iš Lietuvos išvyko 355 tūkst. gyventojų, deklaravusių išvykimą (9 pav.).

Šaltinis: Statistikos departamentas prie LR Vyriausybės.

9 pav. Emigracijos srautai (tūkst. gyventojų)

Ši skaičių dar padvigubina nedeklaravusių išvykimo asmenų skaičius, nes tik kas antras ar trečias Lietuvos gyventojas emigrudamas deklaruoja savo išvykimą. Tyrimų duomenys rodo, kad **išvyksta daugiausia jauni, gerą išsilavinimą įgiję, verslūs ir iniciatyvūs asmenys, taip pat jaunos šeimos.**

Tyrimų išvadose teigiama, kad pagrindinė emigracijos priežastis – darbas: beveik 70 proc. emigrantų išvyksta dėl darbo, **8 procentai – pas anksčiau išvykusius šeimos narius ar sudarius santuoką su užsieniečiu, 13 procentų – mokytis (pažymėtina, kad studijuojančių užsienio šalyse procentas nuolat auga ir nuo 2001 m. iki 2007 m. padidėjo nuo 4 iki 13 proc.)**.

Priimta manyti, kad emigraciją pirmiausia lemia ekonominiai veiksniai – atlyginimų ir gyvenimo lygio skirtumai tarp Lietuvos ir užsienio šalių. Tačiau tenka tuo abejoti. Ekonominiai emigracijos motyvai yra pervertinami. Atlyginimo dydis nėra vienintelis kriterijus, lemiantis gyventojų pasirinkimą dar-

bo rinkoje (dirbti ar nedirbti, Lietuvoje ar užsienyje) dar ir todėl, kad pastaruoju metu vis daugiau investicijų skiriama patogiai ir saugiai darbo aplinkai kurti. **Darbo vietų kokybė** apima ir tokius veiksnius, kaip sąlygos nuolat tobulinti kvalifikaciją, galimybė panaudoti turimas žinias ir įgūdžius, dirbti aukštą pridėtinę vertę kuriantį darbą, turėti sveikas ir saugias darbo sąlygas, užtikrinti geras pajamas. Dirbančių asmenų apklausos duomenimis, tik 68 proc. iš jų yra patenkinti tokiais darbo vietomis (senosiose ES valstybėse – 85 proc.). Didelė dalis emigracijos – tai atsakas į nekokybiškas darbo vietas.

Statistikos departamentas prognozuoja, kad **2030 m. Lietuvoje gyvens tik 3,12 milijono žmonių, t. y. gyventojų sumažės dar 9 proc.** Tai neišvengiamai paveiks ir darbo rinką – mažėjant darbo jėgos pasiūlai ir dirbančių gyventojų skaičiui, bus vis sunkiau išlaikyti mokesčių mokėtojų lėšomis finansuojamas sveikatos ir socialinės apsaugos sistemas. Deja, visuomenei senstant šių paslaugų poreikis vis didės.

Kultūros, moralinių, etinių ir dvasinių vertybių kaita

Moralinių, etinių ir dvasinių vertybių nuosmukis. Ekonomikos ir gyvenimo lygio srityje Lietuva per 20 nepriklausomybės metų pasiekė laimėjimų, o kultūros, moralinių, etinių ir dvasinių vertybių sistemoje šiuo metu pastebimos nevienareikšmės tendencijos. Visuotinė materialaus ir finansinio aspekto propaganda oficialioje XX–XXI a. pasaulio ekonomikos doktrinoje paskatino visame pasaulyje ryškų kultūros, moralinių, etinių ir dvasinių vertybių nuosmukį. Tapo akivaizdu, kad privataus kapitalo suabsoliutinimo modeliai prieštarauja socialinio teisingumo idėjoms, griauna tradicinę etiką ir moralę, paverčia žmogų pinigų vergu, niveliuoja asmenybę. Šie reiškiniai nepašalinę ir Lietuvos.

Pastaruoju metu įvykusi globalinė ekonomikos krizė vertinama daugelio iškilų pasaulio ekonomistų (2008 m. Nobelio premijos laureato, Prinstono universiteto (JAV) profesoriaus Polo Krugmano; Ženevos universiteto profesoriaus, Davoso Pasaulio ekonomikos forumo įkūrėjo Klauso Švabo; Nobelio premijos laureato, buvusio Pasaulio banko viceprezidento, Harvardo universiteto profesoriaus Jozefo Stiglitzo, žinomo pasaulyje lenkų ekonomisto profesoriaus Gžegožo Kolodko ir kt.) kaip krizė, kuri įvyko visų pirma „galvose“, kai ryškiai pastebimas moralinių, etinių vertybių nuosmukis paveikė ir ekonominį žmonių elgesį bei ekonomikos plėtrą.

Sutrikusi vertybių sistema pasireiškia per asmenybės savęs tapatinimo paradimą, šeimos instituto krizę, išsilavinimo ir profesionalumo, kultūros nuvertėjimą. Žmogaus ir visuomenės sąmonėje nyksta priimtoms moralinės normos, tirpsta riba tarp gėrio ir blogio. Vis labiau plinta individualus pragmatiškumas, cinizmas, siekimas vien asmeninės naudos, kai pagrindinis gyvenimo tikslas tampa vartojimas, o ne į profesinis augimas, vidinis, dvasinis asmenybės tobulėjimas. Jaunimui būdingas žiaurumo, smurto kultas, į agresiją žvelgiama kaip į vertingą savybę, kuri atbukina užuojautos jausmus. Gerumas, žmogiškumas, padorumas, inteligentiškumas, savitarpio pagalba kaip vertybės nyksta ir menkėja. Jaunas žmogus tokiomis aplinkybėmis sutrinka, nesusigauja, kokia yra gyvenimo prasmė, kokių kelių eiti – kaip gyventi, praranda gyvenimo orientyrus.

Psichologai, sociologai ir Bažnyčios atstovai teigia, kad neigiami moraliniai etiniai principai sustiprėjo visuose visuomenės sluoksniuose. Tai veikia visos visuomenės elgesį ir elgesį šeimoje. Pagrindinė depresijos, alkoholizmo, narkomanijos, nusikalstamumo didėjimo ir savižudybių Lietuvoje priežastis – tai dvasinė tuštuma, gyvenimo prasmės praradimas, neaiškios moralinės, etinės vertybės. Tai mokestis už vartotojiškos ideologijos absoliutizavimą, materialinės sėkmės kultą ir aukštų žmogiškųjų idealų paradimą.

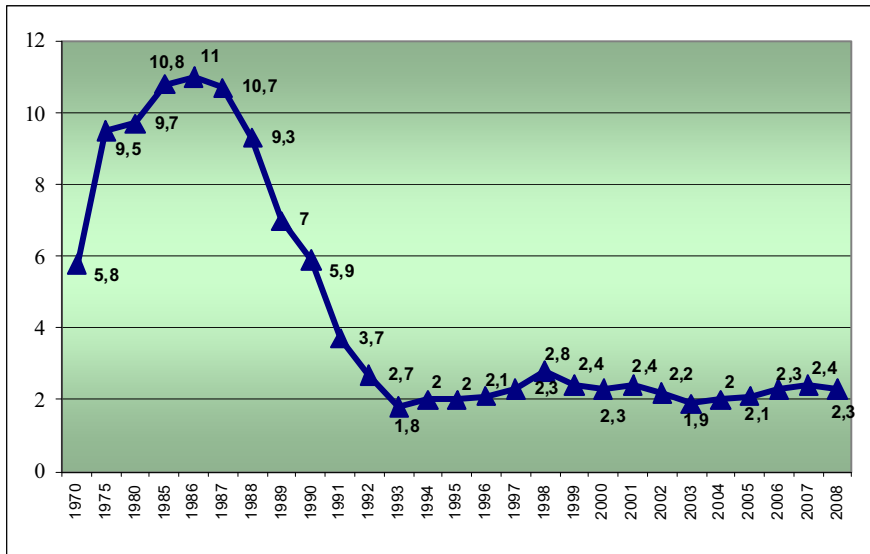
Be kultūros nėra ir moralės visuomenėje. Be moralės nėra ir aukšto lygio profesionalo. Moralė – tai labai svarbus kriterijus, ekonomikos ir politikos reguliatorius. Be paprasčiausios moralės neveikia ekonominiai, socialiniai įstatymai, nevykdomi nurodymai, negali gyvuoti švietimas, mokslas, menas. Žemas kultūros ir moralės lygis lemia nusikalstamumo didėjimą, daro beviltiškas pastangas ekonomikoje, visuomenės gyvenime, politikoje.

Kultūra. Nors švietimo srityje pagal studentų skaičių Lietuva pralenkė net JAV: **1 tūkst. gyventojų Lietuvoje tenka net 63,⁹³ JAV – 51 studentai, Japonijoje – 31**, tačiau 1970–2008 m. laikotarpio Lietuvos statistiniai duomenys, atskleidžiantys ryškius kultūrinius pokyčius, patvirtina rinkos laikotarpiu įvykusį **visuomenės vertybių sistemos perversmą**.

Per beveik 20 metų rinkos ekonomikos gyvavimo Lietuvoje **apsilankymų teatruose ir koncertuose skaičius** krito net 75 proc. (10 pav.). 2000 m. tūkstančiui gyventojų teko 71 klausytojas, o 2007 m. – tik 44. Nors pagal kultūros srityje dirbančių asmenų dalį, palyginti su visais dirbančiais asmenimis,

⁹³ Pagal Statistikos departamento prie LR Vyriausybės duomenis, 2008.

Lietuva praktiškai atitinka ES vidurkį (ES – 2,4 proc., Lietuva – 2,5 proc.),⁹⁴ pvz., teatrų lankymo rodikliai – vieni prasčiausių Baltijos šalyse: Estijoje 1000 gyventojų tenka 748 teatrų lankytojų, Latvijoje – 378, Lietuvoje – tik 212.

Šaltinis: Statistikos departamentas prie LR Vyriausybės.

10 pav. Apsilankymai spektakliuose, koncertuose, tūkst. (vidutiniškai per parą)

Kultūringam žmogui **skaitymas** – vienas iš poreikių ir malonumų, nes taip jis gali praplėsti savo žinojimą, pasinaudoti kitų išgyventa, apmąstyta ir perteikta išmintimi. Skaitymas, keldamas žmogaus išsilavinimo lygį, taikomas ir kaip metodas, gerinantis asmens gyvenimo kokybę. **Bibliotekų skaitytojų skaičius paskutiniaisiais metais labai krito ir pasiekė patį žemiausią lygį per pastaruosius 50 metų.** Suprantama, tai gali būti siejama su padidėjusiomis galimybėmis susirasti reikiamą informaciją ir skaityti knygas internetu, naudojantis virtualiomis bibliotekomis. Tačiau neatmestina prielaida, kad apskritai sumažėjo gyventojų poreikis literatūrai. Remiantis tyrimų duomenimis,

⁹⁴ EUROSTAT, Labour Force Survey, 2005.

net 33,6 proc. 25–64 metų amžiaus Lietuvos gyventojų neskaito grožinės literatūros, 40,6 proc. – per metus perskaito tik 1–3 knygas.⁹⁵ Vadinasi, dvasinis tobulėjimas ir išsilavinimo lygio kėlimas skaitant knygas randa vietą tik kas ketvirto Lietuvos gyventojų vertybių sistemoje.

Tačiau **muziejų lankytojų skaičius** 2007 m., palyginti su 1995 m., išaugo 48,7 proc. Nors tokį teigiamą rodiklį visų pirma reikėtų sieti su išaugusiu užsienio turistų, atvykstančių į Lietuvą, skaičiumi. Vis dėlto, palyginti su Baltijos šalimis, Lietuvos rodikliai gerokai atsilieka: Estijoje 1000 gyventojų tenka 1530 muziejų lankytojų, Latvijoje – 1056, Lietuvoje – 925.

Lietuva pirmauja ir pagal **išleidžiamų spaudos leidinių** – knygų, žurnalų, laikraščių – skaičių. Tarp Lietuvoje išleidžiamos grožinės literatūros leidinių viena populiariausių vėlgia amerikiečių literatūra (sudaro 11,3 proc. ir yra antroje vietoje po lietuvių literatūros; lietuvių literatūra sudaro 47,8 proc. išleidžiamų grožinės literatūros leidinių).

Kultūros ir dvasinių vertybių sistemos atkūrimas – Lietuvos ekonomikos efektyvumo pagrindas. Dabar pasaulyje daug kalbama apie visuomenės dvasingumo nuosmukį. Nedvasingumas apėmė ne tik Lietuvos visuomenę, jis būdingas visam pasauliui. Dvasinės kultūros vaidmens nuvertėjimas, kai nėra jokio susidomėjimo aukšta kultūra, paprasčiausių žinių, profesionalumo stoka – visa tai dvasios skurdumo išraiška. Dvasinį gyvenimą pakeitė išorinė civilizacija. Technika ir patogumas, susijęs su civilizacija, augantis vartojimas gali išstumti dvasinį gyvenimą iš žmogaus veiklos, tačiau nepajėgia jo pakeisti. Dvasinė tuštuma skatina agresiją, o ši mūsų gyvenime labai sustiprėjo. Agresyvos kultūros formos (TV, žiniasklaida, masiniai renginiai, koncertai, sportas, pramogos), supaprastintos gyvenimo koncepcijos užpildo žmogaus gyvenimą agresija, ir ji vyrauja visose ekonominio, socialinio ir politinio gyvenimo srityse. Kaip tai pakeisti?

Vienintelis būdas – šią agresiją galima nugalėti kultūra. Kultūra nėra agresyvi, agresyvi pusiau kultūra, kultūros stoka. Tikroji bendravimo kultūra, žinių kultūra, skaitymo kultūra, ekonominių, socialinių, politinių interesų kultūra, verslo kultūra nėra agresyvi, priešingai, ji skatina bendravimą, bendradarbiavimą ir partnerystę.

Autorė įsitikinusi, kad **šalies kultūra lemia ekonomiką ir politiką, o ne atvirkščiai.** Jei žemas kultūros, moralės lygis – bus neveiksminga ekono-

⁹⁵ Statistikos departamento tyrimas „Gyventojų dalyvavimas kultūrinėje veikloje“, 2006.

mika ir ekonominė politika. Kultūros nuosmukis humanitarinėje srityje (pvz., literatūroje, mene, muzikoje) būtinai atsilieps ekonomikai. Todėl svarbiausias tikslas yra susigrąžinti moralines, etines ir dvasines vertybes, pasitelkiant kultūrą. Pagrindiniai uždaviniai šioje srityje turėtų būti patriotiškumo – tarnavimo Tėvynei, atsakomybės jausmo, dvasingumo, inteligentiškumo ugdymas kultūros pagrindu.

Mūsų šalyje iki šiol nėra **visavertės kultūros plėtros koncepcijos**. Dažnai mes suvokiame kultūrą kaip labai siaurą reiškinių sritį – teatras, muziejai, muzika, literatūra, kartais šou verslas. Tačiau kultūra – tai didžiulis vientisas reiškinys, kuris paverčia žmones, gyvenančius tam tikroje erdvėje, tauta. Į kultūros sąvoką įeina tikėjimas, mokslas, švietimas, žmogiškojo elgesio ir valstybės etinės bei moralinės normos. Tam, kad būtų ir augtų tikroji aukšta visuomenės kultūra, turi būti ir aukštas kultūros žinojimo lygis, kultūros terpė, kuriai būdingos ne tik nacionalinės kultūros vertybės, bet ir viso pasaulio vertybės. Mums reikia laiko patikrintų vertybių, klasikinio meno – tai, kas mūsų kultūroje gyvuoja amžinai. Tikrasis grožis – amžinas. Grožio vertybės architektūroje, muzikoje, poezijoje, skulptūroje – amžinos. Ir greta su grožiu amžina yra moralė, moralės įsakai: neužmušk, nevok, nemeluok, gerbk savo tėvą ir motiną, protėvių tradicijas. Grožio ir moralės ryšys – neabejotinas. Dvasingumas – tai svarbiausias moralės bruožas. Klasika – svarbiausias varomasis auklėjimo svertas. Ji visiškai yra priešinga masinei kultūrai, vulgarioms jos apraiškoms.

Siekiant efektyvios ekonomikos ir darnaus ekonomikos augimo, mums iškyla vienas iš pirmutinių, svarbiausių, pagrindinių uždavinių – atkurti Lietuvoje visavertę aukštą kultūrą, orientuotis ne tik į materialines, bet ir puoselėti dvasines vertybes. Atsižvelgiant į svarbiausią šalies kultūros pamatą gali stiprėti tautos intelektualinis potencialas, didėti ekonomikos efektyvumas ir kilti gyvenimo gerovė.